

ROMSICS IGNÁC

VERSENYFUTÁS ERDÉLYÉRT

■ Az 1940. augusztusi 30-ai második bécsi döntést, amely Erdélyt kettéosztotta Magyarország és Románia között, egyik fél sem tekintette véglegesnek. A magyarok Dél-Erdély megszerzésére, a románok Észak-Erdély visszaszerzésére törekedtek. Ennek érdekében közel három éven át, amíg Németország háborús győzelme bizonytalanná nem vált, versenyt futottak Hitler kegyeiért. 1940 novemberében ezért csatlakoztak mindketten a német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez, amely kölcsönös katonai támogatást helyezett kilátásba egy addig semleges hatalom – az USA – támadása esetére, majd 1941 júniusában a Szovjetunió elleni hadjáratához. Az 1943-as sztálingrádi vereség után, amelynek során nemcsak a német, hanem a román és a magyar hadsereg is súlyos veszteségeket szenvedett, a két kormány németbarátsága mérséklődött. Bár tovább harcoltak Németország oldalán, kezdtek felkészülni a szövetségesek győzelmére. Ennek érdekében az angol-szászokkal és a szovjetekkel, sőt egymással is titkos tárgyalásokba kezdtek.

A magyar–román tárgyalásokat Románia külügyminisztere, Mihai Antonescu kezdeményezte 1943 elején. Erre válaszul került sor az erdélyi kötődésű, volt magyar külügyminiszternek és 1940-től a magyar felsőház tagjának, gróf Bánffy Miklósnak 1943. júniusi romániai utazására. Bánffy a kormányt képviselő George Mironescu egykori miniszterelnökkel és a Nyugat-barát polgári ellenzék vezetőjének számító

**A versenyfutást tehát,
jelentős részben
a Szovjetuniónak
köszönhetően,
Románia nyerte.**

Iuliu Maniuval egyaránt tárgyalt. Megegyezni azonban egyikükkel sem tudott. A kapott utasításoknak megfelelően Bánffy azt kérte, hogy a románok fogadják el a második bécsi döntést tárgyalási alpnak. Mironescu viszont csak azon az alapon tárgyalhatott volna, hogy a magyarok visszaadják Észak-Erdélyt. Süketek párbeszédéhez hasonlított Bánffy és Maniu eszmecsereje is. Kállay miniszterelnök és Bethlen István Maniunak küldött üzenete úgy szólt, hogy a tengely összeroppanásának várhatóan rövidesen bekövetkező pillanatában a két ország együtt és egy időben hajtson végre németellenes politikai fordulatot. Erdély kérdésében pedig, mivel úgysem tudnak megegyezni, bízzák a döntést a győztes nagyhatalmakra. Bánffy visszaemlékezése szerint Maniu minden felvetésére kitérő vagy elutasító választ adott. Erdély jövőjével kapcsolatban például azzal indokolta merevségét, hogy a „népszervedély” felett nem lehet uralkodni.¹ A későbbiekben még kevésbé mutatott készséget bármiféle engedményre. Bízott abban, amit moszkvai benyomásai és Sztálinnal folytatott tárgyalásai alapján Edvard Beneš üzent neki 1944 elején. Ez így hangzott: „Oroszország magáénak tekinti a besszarábiai és észak-bukovinai területeket, de nagyon kedvezően viszonyul Erdély Romániához való visszatéréséhez.”²

A Magyarországgal folytatott tárgyalásokkal párhuzamosan Románia a szövetségesekkel is felvette a kapcsolatot. Ennek célja a háborúból való kiugrás előkészítése és a békefeltételekben való előzetes megállapodás volt. Az érintkezés felvételére 1943 őszén került sor Stockholmban és Ankarában. A román kormány képviselői – Frederic Nanu és Alexander Cretzianu – először az angolszász hatalmak képviselőinél próbálkoztak. Mivel a különbéke lehetőségét az amerikaiak és angolok is elhárították, s az 1943. januári casablancai megállapodásuk értelmében mindketten ragaszkodtak a feltétel nélküli megadáshoz, ezek a tárgyalások nem jártak sikerrel. Egyelőre nem hozott konkrét eredményt a stockholmi szovjet diplomáciai képviselőt vezetőjével, Anna Kolontájjal folytatott kétoldalú megbeszélés sem. A tárgyalások érdemi folytatására Kairóban került sor 1944 márciusától. Romániát itt Barbu Știrbey herceg, korábbi miniszterelnök képviselte, aki a királyi család, a kormány és a Maniu vezette ellenzék bizalmát egyaránt élvezte. Az angolszászok erre az időre elfogadták azt a szovjet álláspontot, hogy a feltétel nélküli megadás elvét felfüggesztve a román fegyverszüneti egyezményben területi kérdésekről is szó eshet. A Szovjetunió által kidolgozott, 1944. április 12-én átadott feltételek így nemcsak azt tartalmazták, hogy Romániának szembe kell fordulni a németekkel, hanem azt is, hogy az új román-szovjet határ azonos lesz az 1941. évvel, vagyis Besszarábia és Észak-Bukovina visszatér a Szovjetunióhoz. Ennek elfogadását megkönnyítendő a feltételek tartalmazták azt is, hogy a második bécsi döntés érvényét veszíti, és Románia visszakapja „Erdélyt vagy annak nagyobb részét”. Ezeket a feltételeket a román kormány május 15-én kategorikusan elutasította, míg Maniu ellenjavaslatokkal próbálkozott. Besszarábia és Észak-Bukovina elvesztése egyelőre éppoly elfogadhatatlan volt számukra, mint Észak-Erdély jövőjének a „lebegtetése”. A helyzetet bonyolította, hogy Erdély jövőjéről való döntést az angolszászok a békekonferenciára kívánták bízni. A tárgyalások ezért itt megszakadtak, és néhány hét múlva csak a szovjetekkel folytatódtak Stockholmban.³

A budapesti Kállay-kormány titkos megbízottai már 1942 végén felvették az érintkezést a szövetségesekkel, elsősorban a britekkel. A kezdeti puhatolózások részben ugyancsak Stockholmban, részben Isztambulban folytak. Magyar részről ebben többek között a Nobel-díjas biokémikus, Szent-Györgyi Albert is részt

vett. 1943 februárjában az isztambuli angol megbízottakkal és az ankarai amerikai követel is kapcsolatot talált. Bár missziója konkrét eredményekkel nem járt, annyit sikerült elérnie, hogy az angolszászok komolyan vegyék a magyar kormány békepuhatolozásait. A tavasz és a nyár folyamán tisztázták egy előzetes fegyverszüneti megállapodás feltételeit, melyeket 1943 szeptemberében – ugyancsak Isztambulban – véglegesítettek. Ezek szerint Magyarországnak csökkeneni kellett a Németországnak nyújtott gazdasági és katonai támogatást, ki kellett vonnia csapatait a Szovjetunió területéről, s abban a pillanatban, amikor a szövetséges erők elérik a magyar határt, szembe kellett fordulni a németekkel. A szövetségesek ugyanakkor semmiféle kötelezettséget nem vállaltak, s a magyar határokra sem adtak semmiféle garanciát vagy ígéretet. Lényegében tehát – a casablancai megállapodásnak megfelelően – ragaszkodtak a feltétel nélküli megadás elvéhez. Az angolszászok által támasztott feltételeket Kállay Miklós némi habozás után elfogadta. Az okmányt 1943. szeptember 9-ről 10-re virradó éjszakán a Márvány-tengeren horgonyzó egyik angol jacht fedélzetén írta alá J. C. S. Bennet, az ankarai brit követség tanácsosa és Veress László, a Külügyminisztérium sajtóosztályának munkatársa. Az aláírással egyidejűleg megegyeztek abban is, hogy a megállapodást titokban tartják, s csak akkor hozzák nyilvánosságra, amikor a szövetségesek elérik a magyar határt.⁴

Az angol–amerikaiakkal megkötött előzetes fegyverszüneti egyezmény gyakorlati értéke nyilvánvalóan attól függött, hogy a Balkánon vagy Olaszországon át a szövetségesek megérkeznek-e Magyarországra, s ha igen, akkor a Vörös Hadsereg előtt vagy után. A szövetségesek 1943. november végi teheráni találkozásával, amely a normandiai és a dél-franciaországi partraszállás mellett határozott, a kérdés lényegében eldőlt. Magyarországnak ezt követően – Romániához hasonlóan – nyilvánvalóan az állt volna érdekében, hogy minden eshetőségre felkészülve a Szovjetunióval is közvetlen tárgyalásokba bocsátkozzék. A magyar politikusok túlnyomó többségéhez hasonlóan szovjetellenes kormányfő azonban ez elől a lehetőség elől – noha az ötlet már 1943 végén felmerült – elzárkózott. Hitler ellenállása miatt nem sikerült elérnie azt sem, hogy a keleti fronton megszállt feladatokat teljesítő mintegy 100 ezer fős honvédséget hazahozza. Az előzetes fegyverszünet így lényegében praktikus jelentőség nélküli titkos szándéknyilatkozat maradt.

A szovjet hadsereg közben feltartóztathatatlanul nyomult nyugat felé. 1944 tavaszára északon Tartuig, közepén csaknem Lembergig, délen Odesszáig hatolt. A nyár folyamán folytatódott a Vörös Hadsereg offenzívája. A 2. és a 3. Ukrán Front csapatai augusztus 20-án áttörték a iași-i–kisinyovi frontvonalat, és megindultak Bukarest és a ploiești-i olajmezők felé. A németekkel együtt továbbra is nagy erőkkel védekező román kormány ellenzékét a frontesemények cselekvésre készítették. Augusztus 23-án délután az ifjú Mihály király palotájába hívatta a diktatori hatalommal rendelkező államfőt és kormányfőt, Antonescu marsallt, ahol helyettesével, Mihai Antonescuval együtt letartóztatta. Ezt követően kiáltványt bocsátott ki, amelyben tűzszünetet rendelt el a Vörös Hadsereggel szemben álló román alakulatoknak, és Constantin Sănătescu tábornok vezetésével új kormányt nevezett ki. A sikeres államcsíny eredményeként megalakult Sănătescu-kabinet, amelyben Iuliu Maniu is helyet kapott, visszaállította az alkotmányos monarchiát, és kezdeményezte a néhány hónapja megszakadt fegyverszüneti tárgyalások folytatását. Érdeemi megbeszélésekre azonban nem került sor. Az augusztus 29-én Moszkvába érkezett román fegyverszüneti delegációval Molotov szovjet külügyi népbiztos ugyanis minden köntörfalazás nélkül közöl-

te, hogy „ő nem tárgyalni hívta a román küldöttséget, hanem azért, hogy az elkészült szöveget aláírják”. Az „elkészült szöveg” tartalmi szempontból azonos volt a már áprilisban átadott feltételekkel. Vagyis Romániának bele kellett nyugodni Besszarábia és Észak-Bukovina elvesztésébe, miközben „Erdély vagy Erdély nagyobb részének” a visszaadása – az angolszász hatalmak határozott kívánságára – a békekonferencia döntésétől függött. Az egyezmény aláírására ezért csak hosszas habozás után, szeptember 12-én került sor. Az augusztus 23-ai átállással és a fegyverszüneti egyezmény aláírásával Románia jelentős előnyhöz jutott az 1940 óta Erdélyért folyó „versenyfutásban”. Közben a szovjet csapatok tovább nyomultak előre. Augusztus 30-án bevonultak Bukarestbe, majd szeptember elejére elérték a Kárpátok szorosait, vagyis az akkori magyar határt. A harcokba a román hadsereg is bekapcsolódott. Az új román kormány Észak-Erdély átadására szólította fel a magyar kormányt, miközben a román légierő erdélyi és Duna–Tisza-közi magyar városokat bombáztott.⁵

A bukaresti fordulat és ennek következményei az észak-erdélyi magyarság vezetőit is cselekvésre ösztönözték. Augusztus végén megalakult a koalíciós jellegű Erdélyi Magyar Tanács, amelynek vezetősége a budapesti országgyűlésben képvisellel rendelkező Erdélyi Párt delegáltjaiból (Teleki Béla, Vita Sándor), baloldali politikusokból (Balogh Edgár, Csörgör Lajos, Demeter János, Jordáky Lajos) és több ismert közéleti személyiségből (Miskolczi Dezső, Haynal Imre, Bánffy Miklós, Tamási Áron, Venczel József) tevődött össze. A szervezet, amely Teleki Bélát választotta elnökévé, a „román példa” követésére szólította fel a kormányzót és az 1944. augusztus 29-én hivatalba lépett Lakatos-kormány több tagját. Úgy gondolták, hogy a fegyverszünet gyors megkötése révén elkerülhető lenne Észak-Erdély idegen hadseregek általi megszállása. A kormányzó azonban még nem látta „elérkezettnek az időt az átállásra”, sőt – az erdélyiek határozott kérése ellenére – hozzájárult ahhoz, hogy átlépve a román–magyar határt a magyar hadsereg szeptember 5-én támadást intézzen a dél-erdélyi román erők ellen.⁶

Közben a szovjet és a román csapatok benyomultak a Székelyföldre. Szeptember 8-án elfoglalták Sepsiszentgyörgyöt, 11-én pedig Csíkszeredát. A szeptember 8-ai minisztertanácson Teleki Béla ezért még egyszer megkísérelte rávenni a kormányt a fegyverszünet azonnali megkötésére. „Erdélyben – mondotta – mindenki meg van győződve arról, hogy a játszma el van veszve. Ezt a háborút a németek és velük együtt mi is elvesztettük. [...] Mindent összegezve, nézete szerint két alternatíva előtt állunk: vagy várjuk fegyveresen az összezapást és az összeomlást, vagy pedig már ma arra határozzuk el magunkat, hogy a politikai lépéseket megtegyük fegyverszünetet kérve. Nézete szerint mindkét esetben részünkre és velünk szemben egyforma lesz a leszámolás. Fegyveres ellenállás esetén még véresebb lesz a leszámolás és a középosztály kiirtása.” A minisztertanács – Teleki helyzetértékelése és érvei ellenére – úgy döntött, hogy a német katonai támogatásban bízva „Magyarország egyelőre hajlandó a harcot folytatni, és nem hamarkodja el az állásfoglalást arra nézve, hogy fegyverszünetet kérjen a szövetségeseiktől”. Ez – mint Teleki helyesen konstataálta – Észak-Erdély feladását jelentette. Ezek után az erdélyi magyarságnak – jelentette ki keserűen – „egy lehetősége van, hogy sorsát megmentse, és pedig, ha baloldali orientációt vesz fel a román kommunistákkal való egyetértésben. Ez az egyedüli lehetősége.”⁷ Teleki Budapesten kifejtett álláspontját az Erdélyi Magyar Tanács másnap külön memorandumban is megerősítette.⁸ Amikor ez a fegyverszüneti tárgyalások haldéktalan megkezdését sürgető dokumentum szeptember 9-én megjelent, a ma-

gyar csapatok még sikeresen nyomultak előre Nagyenyed és Dicsőszentmárton irányába. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy a felfejlődő szovjet hadsereg előnyomulását csak fékezni lehet, megállítani nem.⁹

Románia átállása és Magyarország kitartása a tengelyhatalmak oldalán a román–magyar határ kérdésében megmutatkozó addigi angolszász elképzeléseket egyelőre nem érvénytelenítette. Az amerikai álláspont, két mondatban összefoglalva, 1944. szeptember 1-én úgy hangzott, hogy „Támogatnunk kell a magyar–román határ etnikai alapon történő kiigazítását Erdélyben, amely során egy keskeny, Aradtól Szatmárig húzódó sáv kerülne Magyarországhoz. A Magyarország és Románia által vitatott területet az Egyesült Nemzetek ellenőrzése alá kell helyezni az ezt követő rendezésig.” A román fegyverszünet aláírása után ez ugyan módosult, de érdemben nem változott. „A román határ esetében az amerikai álláspontot – olvasható az októberi eligazításban – többé-kevésbé kötni fogja Románia fegyverszüneti feltételeinek az elfogadása, amelyek arról rendelkeznek, hogy vissza kell adni Romániának »Erdély egészét vagy nagyobbik részét, a békerendezés jóváhagyásától függően«. A végleges rendezésnél az Egyesült Államok legalább a háború előtti határok etnikai alapon történő revízióját fogja támogatni, azaz az első világháború végén Romániához került keskeny sáv visszaadását Magyarországnak.”¹⁰ A brit álláspont lényegében ugyanez volt. Bár Kelet-Európa szovjet dominancia alá kerülését 1944 őszére London elfogadta, azt továbbra is fenntartotta, hogy a Románia és Magyarország közötti „háború előtti határ [...] nem tekinthető teljesen kielégítőnek.”¹¹

A támadó szovjet és román csapatok 1944. október végére egész Erdélyt, sőt a Tiszántúl nagy részét is elfoglalták. Marosvásárhelyre szeptember 28-án, Tordára október 4-én, Kolozsvárra október 11-én, Nagyváradra október 12-én vonultak be. Nyomukban megjelentek a visszatérő vagy újonnan kinevezett román közigazgatási és rendőri vezetők. A közigazgatás újjászervezésének irányítása és a terület reintegrálása céljából a román kormány október 10-én elrendelte a Felszabadított Erdélyi Területek Közigazgatásának Kormánybiztossága felállítását. Ennek élére miniszteri rangban Ionel Pop, Iuliu Maniu unokaöccse és Kolozsvár 1919 utáni polgármestere került, aki első nyilatkozatában kijelentette: „az erdélyi magyarság, ha meglesz a józan esze és a lelki erőssége, hogy felismerje a valóságot – Erdély örökre Romániához fog tartozni –, és véglegesen le fog mondani az irredenta törekvésekről és álomképekről, teljes mértékben Románia sorsközösségébe helyezkedhetik bele. [...] Ha nem lenne meg ezen reményünk, úgy a szélsőséges megoldásra kellene gondolnunk, az áttelepítésükre.” A román közigazgatás megjelenését és az ilyen nyilatkozatokat a román lakosság érthető megelégedéssel fogadta. A felszabadulás természetesnek tekinthető érzése mellett ugyanakkor feltört körökben az elégtétel igénye és a bosszúvágy is. Ezt számos esetben a visszatérő vezetők is táplálták. Amikor például a volt marosvásárhelyi prefektus szeptember végén újból elfoglalta hivatalát, kijelentette: „Hajthatatlan vagyok, akár az öreg Cato, és nem szűnök ismétlni: teljes és azonnali leszámolást a magyarokkal! Most vagy soha!”¹²

A román közigazgatást nem mindenütt sikerült helyreállítani. Kolozsvárra, Nagyváradra és néhány más városba a szovjet katonai parancsnokok nem engedték be a román vezetőket. Maga Ionel Pop sem tudta elfoglalni hivatalát Erdély fővárosában. Ahová viszont megérkeztek, ott többnyire szigorú megtorló intézkedéseket léptettek életbe a magyarokkal szemben. Lényegében az egész magyarságot háborús bűnösként kezelték, és irredentizmussal vádolták. A férfiakat

tömegesen internálták, napirenden voltak a testi fenyegetések és a rablások, rekvirálások. A bosszúhadjárat számos esetben vezetett kegyetlen vérfürdőhöz. Ezek végrehajtói többnyire azok a félkatonai alakulatok voltak, amelyeket a front mögötti területek „pacifikálása” céljából szerveztek augusztus végén, szeptember elején. A leghírhedtebb egység, a Iuliu Maniuról elnevezett Erdélyi Önkéntes Ezred volt, amelynek egyik osztaga szeptember 26-án Szárazajtán 14 embert lőtt agyon, illetve fejezett le a magyar honvédséggel és a németekkel való együttműködés vádjával.¹³ Hasonló megtorlásokra több székelyföldi településen és Székelyföldön kívül, elsősorban Kolozs és Szolnok-Doboka vármegye vegyes lakosságú településeiben is sor került. A kivégzettek száma több mint 100-ra, az internáltaké és kényszermunkára elhurcoltaké több ezerre, sőt valószínűsíthetően néhány tízezerre tehető. Az utóbbiak közül sokan sohasem tértek haza. A megtorló intézkedések és az atrocitások hatására az erdélyi magyarok – főleg azok, akik 1940 után települtek vissza – tömegesen menekültek át a trianoni Magyarországi területére. Számuk 1946 végén megközelítette a százazretet.¹⁴

A román és a szovjet hatóságok által foganatosított letartóztatások, internálások és az ezek nyomán megindult menekülési hullám következtében a hagyományos erdélyi magyar vezető elit néhány hét alatt lefejeződött. A magyarság politikai képviselőivé egyre inkább a szovjetekkel is jobban szót értő addigi baloldali ellenzéki vezetők – a kommunisták és a szociáldemokraták – váltak. Legfontosabb szervezetük az 1944. október 16-án Brassóban, Kurkó Gyárfás elnökletével és a MADOSZ bázisán megalakult kommunistabarát Magyar Népi Szövetség volt. Ez az egész erdélyi magyarság képviselőjében lépett fel, és a bukaresti kormánykoalíció baloldali pártjai (Román Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt, Ekésfront, Hazafias Szövetség) által létrehozott Országos Demokrata Arcvonal (ODA) szövetségesének tekintette magát. Azokban a településekben, ahová a román közigazgatást nem engedték vissza, a szervezet vezetői és aktivistái fontos szerepet játszottak a helyi önkormányzatok újjászervezésében. A szovjet katonai hatóságokkal kiépített kapcsolataikat felhasználva felemelték szavukat a román prefektusok túlkapásai, valamint a csendőrök és a Maniu-gárdák önkényeskedései ellen is.¹⁵

A magyarok tiltakozásaira hivatkozva, de nyilvánvalóan a bukaresti politika befolyásolásának a szándékával is a romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottság, amely a fegyverszüneti szerződés értelmében igen kiterjedt jogkörrel rendelkezett, 1944. november 12-én kiutasította a román adminisztrációt Észak-Erdélyből. A bizottság szovjet elnökének szavai szerint „eltávolítja Erdélyből a reakciós román rendszert addig, amíg Romániában egy igazán demokratikus rendszer fog kialakulni, amely képes lesz biztosítani a magyar lakosságnak a fegyverszüneti szerződésben foglalt demokratikus jogokat”.¹⁶

A következő hetekben Észak-Erdélyben sajátos helyzet alakult ki. Elvileg szovjet katonai közigazgatást vezettek be, gyakorlatilag viszont az ODA és a Magyar Népi Szövetség helyi képviselőiből, illetve jelöltjeiből állt fel az új adminisztráció. Az egész terület ügyeinek intézése céljából december 1-jén Kolozsvárról román és magyar baloldali személyiségekből megalakult Észak-Erdély Központi Tanácsadó Testülete. A nehézségek, amelyekkel szembe kellett nézniük, minden képzeletet felülmúltak. Az élelmiszerhiány helyenként olyan szintet ért el, hogy éhínség ütötte fel a fejét, alkatrészek és alapanyagok hiányában a működőképes gépek is álltak, az alagutak, hidak és vágányok felrobbantása miatt a vonatok alig közlekedtek, a közegészségügyi helyzet katasztrofális volt. Az at-

rocitások megszűnése, illetve mérséklődése – a szovjet katonai hatóságok továbbra is hurcoltak el embereket kényszermunkára – mindazonáltal megnyugvással töltötte el a magyarok többségét. Sőt reményeket is ébresztett bennük Észak-Erdély jövőjét illetően. Kós Károly és néhány baloldali kolozsvári személyiség Erdély autonómiájának, sőt önállóságának a lehetőségében bízott, amit többen összekapcsoltak egész Európa föderatív átalakulásának és a „régiben vett országhatárok” eltűnésének a víziójával. A sajtóban megjelentek olyan alaptalan hírek is, hogy Erdély „szovjetköztársaság lesz” Kolozsvár magyar és Nagyszeben román központtal, s hogy az Erdély gubernátora címmel felruházott kormányzót Moszkvában már ki is neveztek volna. Az önigazgatás irányába tett jelentős lépés volt 9 észak-erdélyi megye küldöttjeinek kolozsvári tanácskozása („Észak-Erdély parlamentje”) 1945. február 12–15-én. A tanácskozás eredményeként Észak-erdélyi Központi Végrehajtó Bizottság néven egy kvázi tartományi kormány alakult. A baloldali román és magyar személyiségekből álló testület elnöke Teofil Vescan, társelnöke a Szociáldemokrata Pártból a Kommunista Pártba átlépett ifjabb Jordáky Lajos – az 1919-es szociáldemokrata vezető fia – lett.¹⁷ A Romániában működő angol katonai küldöttség egyik tagja erdélyi körútról visszatérve ezt követően jelentette Londonba, hogy az erdélyi magyarok „Azt remélik, hogy [...] visszakapják Erdélyt, a románok rovására, vagy legalábbis létrehozhatnak egy magyar befolyás alatt álló, független államot”.¹⁸

Az utóbbi években közzétett dokumentumokból az észak-erdélyi fejleményeket alakító szovjet politika szempontrendszerére elég pontosan kirajzolódik. A vérengzések megakadályozása és a front mögötti területek rendjének a biztosítása mellett Moszkva legfontosabb célja a bukaresti kormánypolitika, illetve a romániai belpolitika befolyásolása volt. A szovjet vezetés arra törekedett, hogy a Sănătescu-kormány helyett, amelyben túlsúlyban voltak a polgári erők, a kommunisták, illetve a velük együttműködő baloldali pártok kezébe kerüljön a hatalom. Anatolij I. Lavrentyev, az Oroszországi Szövetséges Szovjet Köztársaság külügyi népbiztos 1944 karácsonyán így tájékoztatta erről Visinszkij helyettes külügyi népbiztost: „Észak-Erdély átadása a legfontosabb olyan eszköz, amellyel hatást lehet gyakorolni a román kormányra, nemcsak a fegyverszüneti egyezményben foglalt gazdasági kötelezettségeinek teljesítése terén, hanem a kül- és belpolitikai vonalvezetésben is”. Ugyancsak ő jelentette néhány nappal később, hogy két másik szempont is szól Észak-Erdély átadásának halogatása mellett. Egyik: Észak-Erdély a 2. és a 4. Ukrán Front háttérterülete, ahonnan élelmiszer-szükségleteik nagy részét beszerzik. Ha átadják a területet Romániának, akkor ugyanezeket a készleteket Bukarest a Szovjetunióknak fizetendő jóvátétel terhére fogja elszámolni. Magyarország esetében ez a lehetőség nem áll fenn, mert vele még nem kötöttek fegyverszünetet. A másik: a Vörös Hadsereggel harcoló két román hadsereg harcértéke gyenge. Ha Észak-Erdély Romániáé lesz, még kevesebb hasznukat lehet majd venni.¹⁹

A fentiekkel összhangban a szovjet tanácsadók és az Országos Demokrata Arcvonal vezetői egyaránt azt hangoztatták, hogy Észak-Erdély különállásának fenntartása a kormányban is képviselővel rendelkező polgári-nacionalista erők számlájára írható, s mindaddig, amíg a baloldal kezébe nem kerül a hatalom, ez így is fog maradni. „Az augusztus 23-a óta eltelt időszakban felhalmozódott tapasztalatok – tartalmazta az ODA 1945. január 29-ei „országirányítási” programja – világosan mutatják a román népnek, hogy az olyan kormányok hatalomra jutása, amelyekben túlsúlyban vannak a reakciós elemek, csak gátolják a Szovjet-

unióval és más demokratikus országokkal való őszinte és szilárd kapcsolatok kialakítását. [...] Demokratikus politika, az országban élő nemzetiségek barátságának politikája biztosítaná számunkra Észak-Erdély visszacsatolását, amelyet az 1944. augusztus 23. utáni kormányokba kerül fasiszta elemek sovinszta és reakciós politikájának következtében szakítottak le az ország testéről.”²⁰

A szovjet hatóságok és az ODA követeléseinek engedve a Sănătescu-kormány előbb átalakult, majd lemondott. A december 6-án megalakult Rădescu-kormányból Maniu és a történelmi pártok más képviselői már teljesen hiányoztak; a tárcák élén katonatisztek és baloldali politikusok álltak. Az új kormány egyik legfontosabb intézkedése az 1945. február 7-én kibocsátott Nemzetiségi Statútum volt. Ez fajra, nemzetiségre, anyanyelvre és vallásra való tekintet nélkül minden román állampolgár számára biztosította a jogegyenlőséget, sőt a nyelvhasználat terén kollektív jogokat is szavatolt. Előírta, hogy azokon a településeken, ahol a lakosság legalább 30%-a valamely nem román nyelvet beszél, „a hivatalok kötelesek ezt a nyelvet is egyenrangúként kezelni, s minden ügyet ezen a nyelven (is) intézni”. Ezt annak ellenére jelentős előrelépésnek kell tartanunk, hogy a rendelet végrehajtási utastására több mint másfél évet kellett várni, s megvalósítása is akadozott.²¹

A kormány más intézkedései viszont kifejezetten hátrányosan érintették a kisebbségeket. Ezek közé tartozott az 1945. február 9-én megjelent 91. számú törvény, amely létrehozta az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Pénztárt, vagyis a CASBI-t (Casa pentru Administrare și Supravegherea Bunurilor Inamice). Ez mindazoknak a „vélelmezett ellenségeknek” a vagyonát lefoglalta, akik nem tartózkodtak lakóhelyükön. A távollevők túlnyomó többsége elmenekült magyar és német nemzetiségű személy volt.²²

A nemzetiségi statútum kibocsátása és a vagyonekbevételek előkészítése körül nem alakult ki vita. Az ezt követően napirendre került földreform azonban ismét kiélezte a román kormányon belüli ellentéteket. Az ODA immár nyíltan a hatalom átvételére tört, amit a Szovjetunió is támogatott. Anatolij Visinszkij népbiztoshelyettes február 27-én ultimátumban követelte Mihály királytól Rădescu leváltását. A Szovjetunió jelöltje a kormány élére Petru Groza ügyvéd, az 1918–20-as Kormányzótanács tagja, az 1930-as években a baloldali Ekésfront vezetője volt, a király viszont Știrbey herceget akarta kinevezni. Visinszkij ekkor még súlyosabban megfenyegette a királyt. Kijelentette: ha nem Groza lesz a miniszterelnök, akkor „a Szovjetunió nem vállal felelősséget azért, hogy Románia mint független állam fennmarad”. Groza ugyanakkor arról tájékoztatta az uralkodót, hogy Sztálin megígérte: ODA-kormány kinevezése esetén Észak-Erdélyben visszaállítják a román közigazgatást. Néhány napos kilátástalan ellenállás után a király végül beleegyezett, hogy Groza alakítson kormányt. Erre 1945. március 6-án került sor. Az új miniszterelnök táviratban kérte a szovjet kormány hozzájárulását Észak-Erdély reintegrálásához. Sztálin válasza, amely március 9-én érkezett meg, így szólt: „Tekintettel arra, hogy az új román kormány, amely most vette át az ország kormányzását, felelősséget vállal Erdély illő rendjéért és nyugalmaért, és biztosítja a nemzetiségek jogait, valamint a front szükségleteit ellátó összes helyi intézmények szabályos működését, a szovjet kormány elhatározta, hogy eleget tesz a román kormány kérésének, és az 1944. szeptember 12-én aláírt fegyverszüneti egyezménynek megfelelően beleegez a román kormány adminisztrációjának Erdélybe való bevezetésébe.”²³

1945. februári jaltai találkozójukon a szövetségesek abban állapodtak meg, hogy a felszabadított országokban előbb „a lakosság összes demokratikus elemeit széleskörűen képviselő ideiglenes kormányhatóságokat” alakítanak, majd a „lehető legrövidebb időn belül” szabad választásokat tartanak abból a célból, hogy „a nép akaratának megfelelő” reprezentatív kormányok jöjjenek létre.²⁴ A Groza-kormány megalakításának körülményei nyilvánvalóan ellentmondtak ezeknek a demokratikus elveknek. Megfeleltek viszont annak az informális egyezménynek, amelyben Churchill állapodott meg Sztálinnal 1944 októberében Moszkvában (ún. százalékos egyezmény). Ennek értelmében ugyanis a Szovjetuniót Romániában 90%-os befolyás illette meg. Ennek ellenére az Egyesült Államok mellett Nagy-Britannia is tiltakozott a történetek miatt. Sir Archibald Clark-Kerr moszkvai brit nagykövet így jellemezte a szovjet politikát: „Viselkedésük Romániában a leghamisítatlanabb erőpolitika, ami a legkevésbé sem áll összhangban a krími megállapodásokban lefektetett alapelvekkel. Még kísérlet sem történt arra, hogy konzultáljanak velünk vagy az amerikaiakkal, ugyanakkor elvárják tőlünk, hogy viszonyuljunk elnézéssel, mi több, asszisztáljunk a Visinszkij által Mihály királyra kényszerített döntésekhez. [...] a jaltai megállapodás a szovjet kormány szemében alig több egyfajta nyugtatónál, és nem enged beleszólást abba, amit ők saját elidegeníthetetlen, ráadásul általunk is maradéktalanul elismert joguknak vélnék, tudniillik abba, hogy Romániában azt tegyék, ami nekik tetszik”.²⁵ Washington, amelynek a kezét külön megállapodás nem kötötte, ismételten kísérletet tett az új kabinet lemondatására, illetve átalakítására. Bár ez nem sikerült, a két nyugati nagyhatalom egészen 1946 elejéig nem ismer- te el a Groza kormányt.

Az Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottság és a Magyar Népi Szövetség számos vezetője bízott benne, hogy az elmúlt hónapokban megszerveződött helyi önkormányzatok tovább működhetnek, sőt az addig kivívott önkormányzati és kisebbségi jogok köre tovább bővül. A Magyar Népi Szövetség észak-erdélyi szervezeteinek nevében kidolgozott és a március 12-én Kolozsvárra látogató Grozának átadott memorandumában Demeter János, a Magyar Népi Szövetség egyik vezetője és Kolozsvár alpolgármestere olyan társnemzeti státust kért a magyarság számára, amely a magyar nyelv hivatalos nyelvként való elismerését, a magyar nemzeti szimbólumok használatát, a magyarok számarányának megfelelő helyi és kormányzati képviselőket, továbbá az elemitől az egyetemig terjedő magyar nyelvű iskolahálózatot fenntartását is magába foglalta volna.²⁶ A politikai tapasztalatok nélküli és zömmel fiatal baloldaliak általános életérzése és reménye volt, hogy a történetek után „olyan nemzetközi összefogásnak kell kialakulnia Románia, Magyarország és a többi szomszédos ország között, mely soha többé nem teszi lehetővé a nemzetiségek elnyomásának semmilyen formában és módszerekkel történő újjáéledését. Olyan új, demokratikus korszaknak kell elkövetkeznie, mely nemcsak nemzetiségi jogainkat, hanem további fejlődésünk szabadságát teremti meg, és gazdasági, kulturális téren egyaránt biztosítja minden nemzeti-ségi intézményünk működését és felvirágzását.”²⁷

A szociáldemokraták néhány vezetője április elején ennél is tovább ment. Ők önálló törvényhozó testület („nemzetgyűlés”) létrehozását javasolták Erdély és a Bánság számára, továbbá azt, hogy „Erdélyben a legfelsőbb fórumtól a legutolsó fórumig és helyig, a proporcionalitás elve alapján kell berendezni az állami, megyei, városi és az összes hivatalokat és intézményeket”. A bihari Szalárd község lakói még többet reméltek. Az ENSZ létrehozásán ügyködő San Franciscó-i érte-

kezlethez intézett levelükben 1945 nyarán a független erdélyi állam létrehozásához kértek segítséget. A román uralomtól való megmenekülés fejében akár azt is el tudták volna képzelni, hogy ez az állam a Szovjetunió „független tagja” lenne. Hasonló elképzelések a Székelyföldön is felbukkantak. „A székely nép – tudósította a magyar kormányt Márton Áron nagyjából ugyanebben az időben – annyira eldöntötte magában a román uralomtól való elszakadást, hogy inkább hajlandó szovjet tagozatállam lenni, mint a románsággal együtt állami életet élni”.²⁸

Erdély vagy Észak-Erdély autonómiájára, illetve a magyarok Románián belüli társnemzeti státusára vonatkozó remények megalapozatlannak bizonyultak. Igaz, Groza sokszor és sokat beszélt a múlt hibáival, a gyűlölködéssel és a sovénizmussal való szakításról, valamint a „román és a magyar nép testvéri együttélésének biztosításáról”, a Románia és Magyarország közötti baráti kapcsolatokról. És ezt legalábbis részben minden jel szerint őszintén is gondolta. Tény az is, hogy kormányalakítása után számos konkrét lépés történt az addigi sérelmek orvoslására. Kiindulópontját mindazonáltal mindig az képezte, hogy „Erdély újra Romániáé lett”. Vagyis az „Erdély az erdélyieké” elv érvényesítése helyett maga is az egységes román nemzetállam koncepciójában gondolkodott. Ennek eklatáns bizonyítéka volt az Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottság június 15-ei felosztása. Más jelek is az elvek és a gyakorlat közötti különbségre utaltak. 1945. április 2-án megjelent a CASBI-dekrétum végrehajtási utasítása, amelyek alapján elkezdtek a magyar és német vagyonokat zár alá venni. Ez mintegy 200 magyar vállalat kb. 80 millió dollárnyi vagyonát és 14 ezer magyar magánszemély tulajdonát érintette. Egy május végén megjelent újabb rendelet alapján megkezdték az észak-erdélyi magyar oktatási intézmények épületeiktől való megfosztását. Az 1940-ben Nagyszébenbe költöztetett román egyetem visszatért „rég” kolozsvári épületeibe, miközben az újjászervezett magyar egyetem működési feltételeinek a biztosítása akadozott. A március 23-án kihirdetett földreformtörvény alapján kisajátított földek tulajdonosainak 95%-a erdélyi volt, s a kisajátított földek csaknem fele Erdélyre és a Bánságra esett.²⁹

A háború alatt felállított, s a munkáját 1945 elején újrakezdő román béke-előkészítő bizottság anyagai még világosabban tanúskodnak a valódi román szándékokról. Groza békülékeny nyilatkozatai ellenére ezek között egyetlen olyan sem található, amely a vámunió vagy bármiféle más regionális együttműködés tervét, amelyről a miniszterelnök oly sokat beszélt, fontolóra vette volna. Az önálló Erdély lehetősége is csak úgy merült fel, mint amely román szempontból elképzelhetetlen, és amit semmi sem indokol. Elfogadhatatlan volt a román szakértők számára Székelyföld autonómiája is. Ennek ellenében a térség földrajzi megosztottságára és keleti felének regáti kapcsolataira éppúgy hivatkoztak, mint a székelyek és a románok egymás közötti keveredésre és a Hargita népének így kialakult „román jellegére”. A második bécsi döntés érvénytelenítésének és a trianoni határok visszaállításának alternatívájaként érdemben egyetlen lehetőséget mérlegeltek: a lakosságcserével egybekötött kisebb határmódosítást. Ám ezt is csak arra az esetre, ha a békekonferencia nem fogadná el az 1940 előtti állapot helyreállítását. Ha így lenne, vagyis, ha Románia kénytelen lenne alávetni magát határmódosításnak, akkor – döntött a bizottság 1945 augusztusában – „egy olyan népességcserét kell végrehajtani, amely nyomán nem marad román magyar uralom alatt, és ezzel párhuzamosan a magyarok létszáma is csökken, leginkább a határterületen”.³⁰

Az autonómiára vonatkozó remények szertefoszlása és a Groza-kormány elmentmondásos politikája a magyar lakosság jelentős részének szemében illuzórikussá tette a román–magyar megbékélés perspektíváját. A jövő a győztes nagyhatalmaktól függött, amelyek értekezletein 1945 és 1946 folyamán többször szóba került Erdély jövője, illetve a román–magyar határ kérdése. Először a Külügyminiszterek Tanácsának 1945. szeptember 20-ai londoni értekezletén, amelyen az amerikai, brit, szovjet és francia külügyminiszter minden vita nélkül elfogadta, hogy osztrák–magyar, jugoszláv–magyar és csehszlovák–magyar viszonylatban az 1938 előtti határok állnak helyre. Ernest Bevin brit és James Byrnes amerikai külügyminiszter ugyanakkor azt javasolták, hogy a román–magyar határ ügyét, vagyis azt, hogy Erdély egésze vagy nagyobb fele kerüljön Romániához, a két állam követeléseinek elemzése után kellene eldönteni. Az amerikai–brit javaslatot – az 1919–1920-as francia álláspont önkritikájának jeleként – ezúttal a francia külügyminiszter (Georges Bidault) is támogatta. A szovjet képviselő, Molotov külügyi népbiztos viszont – minden elképzelhető érve, többek között a nyugati szövetségesek 1919–1920-as döntésére is hivatkozva – makacsul ellenállt a Trianonban megállapított román–magyar határ akár csak jelképes módosításának is. A vita befejező szakaszában Bidault megváltoztatta véleményét, és Molotov érvelését elfogadva a továbbiakban a szovjeteket támogatta. Bevin ugyanakkor hallgatott, s így az ülés végén már csak egyedül Byrnes ragaszkodott egy körülbelül 3 ezer négyzetmérföldnyi, azaz valamivel több, mint 7 ezer négyzetkilométernyi határ menti sáv visszaadásához. Ezen a területen mintegy félmillió magyar élt.³¹

Döntés Londonban nem született; a kérdést a külügyminiszter-helyettesek elé utalták. A helyettesek 1946 áprilisában ültek össze ugyancsak Londonban. Ezt megelőzően, 1946 februárjában a brit külügyminisztérium úgy döntött, hogy a továbbiakban a román–magyar viszonylatban is a trianoni határok helyreállítását, tehát nem az amerikai, hanem a szovjet javaslatot támogatják. Ezt részben azzal indokolták, hogy „a magyarok, a románok és az oroszok körében olyan megoldás kezd kirajzolódni, amely Erdély kérdésének megoldását inkább az autonómiában, semmint a határkiigazításban látja”. Részben pedig az 1919–1920-ban is gyakran emlegetett gazdasági és közlekedési szempontokkal. Álláspontjuk megváltozásáról a britek az amerikaiakat is értesítették. Jegyzékükben hangsúlyozták, hogy „nem ellenezzük, ha ők [...] felvetik a határkiigazítás kérdését, de nem vagyunk meggyőződve arról, hogy tényleg kívánatos lenne bármiféle változtatás a jelenlegi román–magyar határ vonalán”.³²

A franciák és az angolok támogatását elveszítve, s ugyanakkor a szovjetekkel való „felesleges” konfrontációkat is kerülni akarván, 1946 tavaszára az amerikaiak eltökéltsége mérséklődött. Annyit azonban még mindig szerettek volna elérni, hogy a román és a magyar kormány „közvetlenül tárgyaljanak egymással a határ olyan kiigazításáról, amely lényegesen csökkentené az idegen uralom alatt élők számát”.³³ A szovjet delegátus azonban ezt sem fogadta el. A végső döntés a Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-ei ülésén az lett, hogy nemcsak Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország, hanem Románia és Magyarország között is a trianoni határvonalat kell helyreállítani. Ezen az 1946. július 29-én kezdődött párizsi békekonferencia sem változtatott. Az 1947. február 10-án aláírt békeszerződés véglegesítette a trianoni határok helyreállítását és a magyar nyelvi-kulturális közösség jelentős részének újlagos kisebbségi állampolgárrá válá-

sát. A versenyfutást tehát, jelentős részben a Szovjetunióknak köszönhetően, Románia nyerte.

■ **JEGYZETEK**

1. Major Zoltán: *Bánffy Miklós irathagyatéka*. In: Benda Kámán (szerk.): *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. III. Bp., 1984. 232–236. és Kerekes Lajos: *Bánffy Miklós politikai küldetése Romániában 1943-ban*. Történelmi Szemle 1963/2. 259–261.
2. Archives Diplomatiques, Paris. Guerre. Alger. CFLN. Vol. 1419. 167.
3. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1944*. Vol. IV. Europe. GPO, Washington D.C., 1966. 170–180. és Andreas Hillgruber: *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938–1944*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1965. 172–175., 180–182. és 194–198.
4. Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Aula, Bp., 1998. 249–260.
5. Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Pro-Print Kiadó, Kvár–Csíkszereda, 2004. 30–32.
6. Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*. RTV, Minerva, Kossuth, Bp., 1982. 212–215. (Vita Sándor visszaemlékezése.) Az Erdélyi Tanács megalakulására: Antal Róbert-István: „...ne pusztuljon el se ez a föld, se ez a nép”. *Az Erdélyi Párt és a baloldaliak 1944-es tárgyalásai Észak-Erdély soráról*. Betekintő 2024/2. 52.
7. Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. K. 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1944. szept. 8.
8. Közli: Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták... i. m. 117–118.*
9. Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Bp., 2004. 313–321.
10. Romsics Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944*. Typovent, Gödöllő, 1992. 240–246.
11. Public Record Office, London. Foreign Office 371/48192. R 10059. Vö. Stanley M. Max: *The United States, Great Britain and the Sovietization of Hungary, 1945–1948*. CUP, New York, 1985. 44–46.
12. Nagy Mihály Zoltán és Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták... i. m. 37–41.*
13. Benkő Levente: *Szárzajta*. Kaláka Könyvek. Sepsiszentgyörgy, 1995.
14. Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor szerk.: *Autonómisták és centralisták... i. m. 42–49.* és Gál Mária: *A halál önkéntesei. A Maniu-gárdisták rémtettei*. Rubicon 2005/6. 39–44.
15. Lipcsey Ildikó: *A romániai Magyar Népi Szövetség 1944–1948*. Történelmi Szemle 1985/1. 96–99.; Jehuda Lahav: *A szovjet Erdély-politika (1944–1946)*. Múltunk 1989/3. 144–145. és Töttössy Magdolna: *A Magyar Népi Szövetség története 1944–1953*. I. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005. 45–47.
16. Csatári Dániel: *Forgószélben. Magyar–román-viszony 1940–1945*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. 442.
17. Nagy Mihály Zoltán és Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták... i. m. 53., 68–90.*
18. Jehuda Lahav: *A szovjet Erdély-politika... i. m. 146.*
19. Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június*. Gondolat Kiadó, Bp., 2005. 74–78.
20. Borsiné Toldy Mária – Szokolay Katalin (szerk.): *Harc a hatalomért 1943–1948. Az európai népi demokratikus forradalmak válogatott dokumentumai*. III. ELTE Soksorosítóüzem, Bp., 1979. 108–110.
21. Uo. 117–118.
22. Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999. 107–122.
23. Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Atlantisz, Medvetánc, Bp., 1990. 201–208.
24. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződéses 1918–1945*. 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1983. 603–604.
25. Mezei Géza: *Befolyás vagy hegemonia? A háború utáni rendezés Kelet-Közép-Európában*. Új Mandátum, Bp., 2001. 52.
26. Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták... i. m. 336–340.*

27. Katona Szabó István: *A nagy remények kora. (Erdélyi demokrácia, 1944–1948)*. I. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1990. 212.
28. Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták...* i. m. 98–99.
29. Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990*. i. m. 208–211. és Fülöp Mihály – Vincze Gábor (szerk.): *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947)*. Teleki László Alapítvány, Bp., 1998. 12–14.
30. Olti Ágoston: *A Román Béke-előkészítő Bizottság tevékenysége 1944–1946*. Századok 2007/1. 29–55. Groza nyilatkozatait közli Borsiné Toldy Mária – Szokolay Katalin (szerk.): *Harc a hatalomért...* i. m. III. 129–133.
31. *Documents on British Policy Overseas*. Ed. by R. Butler and M. E. Pelly. First Series. Vol. 2. London, 1945. 258–260. – A jegyzőkönyvet magyar fordításban közli Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 424–425.
32. Public Record Office, London. Foreign Office 371/57153. U2345.
33. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*. Diplomatic Papers. 1946. Vol. II. Council of Foreign Ministers. Washington D. C., 1970. 260.

